

JAN VAN SCOREL

EN HET CENTRAAL MUSEUM

Tot 1 mei 1977 kan men in het Centraal Museum te Utrecht de tentoonstelling „Jan van Scorel in Utrecht“ zien; daarna verhuist ze naar Douai.

Er waren twee belangrijke aanleidingen voor deze expositie over Jan van Scorel, een van de belangrijkste, meest producerende en best betaalde Noord-Nederlandse schilders uit de 16e eeuw, die door zijn kerkelijk ambt, dat van kanunnik, een bevoorrechte maatschappelijke positie had, en, afgezien van een korte onderbreking, van 1524 tot aan zijn dood, in 1562, te Utrecht woonde en werkte. In de eerste plaats was er de kunsthistorisch zeker sensationeel te noemen terugvinding door J. Guillouet van het bijna volledige grootste altaarstuk en een zijluik van een van de twee kleinere, die Scorel omstreeks 1540 leverde aan de abdij van Marchiennes in Noord-Frankrijk. En in de tweede plaats waren er de vorderingen in het onderzoek naar het leven en het werk van de schilder, die in hoofdzaak tot stand waren gebracht door Molly Faries. Zij voegde aan een bronnen-publicatie en een ongepubliceerd proefschrift over de schilder, een voornamelijk stijlkritisch onderzoek betreffende diens werk toe, waarbij zij, in samenwerking met J. R. J. van Asperen de Boer, van diverse geavanceerde technieken gebruik maakte. Met één hiervan, de infrarood-reflectografie, konden de ondertekeningen, d.w.z. de eerste opzet van de voorstelling op de panelen, die op Scorel's werken al voor een groot deel met het blote oog te zien zijn, geheel zichtbaar gemaakt en bestudeerd worden. Hierbij bleek dat ze in wezen niet erg verschillen van diens tekeningen op papier. Men kon tevens het aandeel van zijn medewerkers of leerlingen herkennen aan hun van dat van de meester zelf afwijkende „handschrift“.

Het was blijkens aankondigingen in de plaatselijke pers de bedoeling om van de expositie een manifestatie te maken die ook voor het grote publiek aantrekkelijk zou zijn.

Het resultaat is een tentoonstelling, waarin drie verschillende elementen behandeld worden: documenten en andere voorwerpen welke betrekking hebben op Scorel's levensloop, een aantal schilderijen en tekeningen van de meester en zijn assistenten uit ± 1540, en het stijlkritisch-technisch onderzoek. Daarbij heeft men een vrij uitgebreide catalogus samengesteld, die voor een, gezien de omvang, redelijke prijs verkrijgbaar is, en wordt er een instructieve lichtbeeldenserie over de structuur van paneelschilderijen en de natuurkundige aspecten van de bestudering ervan vertoond. Op de tentoonstelling lopen de drie bovengenoemde elementen door elkaar: bij het eerste toont men ook schilderijen van Scorel en zijn leerlin-

gen, bij het tweede ook schilderijen en tekeningen waarvan men zich kan afvragen of ze ooit in zijn atelier, dat rond 1540 aan het eind van de Nieuwe Gracht was, gemaakt dan wel geweest zijn, en met het derde element heeft men bijna alle geëxposeerde schilderijen als met een dikke saus overgoten; en dit alles is in één zaal ondergebracht. Kortom, voldoende duidelijkheid door een zekere eenheid is er niet; met het grote publiek, waarvoor elk element op zichzelf al moeilijk te verteren aspecten heeft, zoals de afstand van het verleden, de „kennerschap“ en de techniek, wordt weinig mededogen getoond. 1) Daarbij komt nog dat er in de presentatie enige storende fouten zijn geslopen, die door nauwkeurig na-checken vóór de opening voorkomen hadden kunnen worden. Enkele voorbeelden: bij nr. 14, Vierlingh's tractaat, lag tot voor kort het rode lintje een alinea te hoog, en bij de nrs. 45 en 46 zoekt men vergeefs naar opname C. Ook mist men een uitleg over de mate van uitklappen van veelluiken op werk-, zon- en feestdagen.

Een voordeel van de opstelling is wel dat de Lochorst-triptiek uit ± 1526 geconfronteerd wordt met het magnifieke grote altaarstuk uit Marchiennes van ± 1540, waardoor de evolutie van Scorel's kunst in ca. 14 jaar in het oog springt. Doen de houdingen en proporties van de voorgestelde figuren op het eerste stuk nog onhandig aan, op het veelluik ziet men een levendig, dynamisch en virtuoos spel van ingewikkelde houdingen van goed geproportioneerde figuren, waarvan anatomische details zeer geprononceerd zijn weergegeven. Dit gaat gepaard met een stralend coloriet en veel vertoon van exotische oosterse typen en kledij, reminiscenties aan Scorel's pelgrimage naar Palestina, want de zo vaak door kunstenaars als bron voor orientalia gebruikte „reportage“ van Pieter Coecke van Aelst, *Moeurs et fachons de faire de Turcz*, verscheen pas in 1553. Aan de hand van het grote veelluik kan men zich tevens een idee vormen van de pracht van Scorel's altaarstukken die zich vóór de beeldenstorm te Utrecht in de Mariakerk en in andere kerken elders in de Noordelijke Nederlanden bevonden.

De catalogus begint met een lijstje bruikleengevers, een inhoudsopgave, een voorwoord van de museum-directrice, een Duitse kaart (waaruit? is er geen Nederlandse te vinden?), een rijtje jaartallen met voor Scorel's biografie belangrijke feiten, waarbij het in de catalogus van de vorige Scoreltentoonstelling vermelde vicariaat van de schilder bij de Janskerk 2) weggelaten is, evenals de door Van Mander genoemde contacten met Jan Gossaert 3), twee belangrijke zaken waarvan in de rest van de catalogus ook geen

gewag meer wordt gemaakt. Dan volgen zes artikelen van met de voorbereidingen van de expositie betrokkenen. Het eerste is van prof. J. G. van Gelder, die een bondige bibliografische geschiedenis van de Scorelliteratuur tot op heden geeft. Daarna is de man aan het woord, die dat, wat van de door Scorel aan de abdij van Marchiennes geleverde schilderstukken over was, terug vond, J. Guillouet. Hij vertelt van zijn speuracties in de Franse provincie naar resten van het verstrooide kunstbezit van de tijdens de Revolutie opgeheven geestelijke instellingen, om ze te registreren en te documenteren. Daarbij zag hij op zekere dag op het hout, waarmee een raam in een dorpskerkje was verduisterd, door een verschimmelde vernislaag heen, als een spook het silhouet van een engel verschijnen, en dat was het begin van zijn in etappe's verlopende grote ontdekking. Daarna volgt een beknopt en helder verslag van Molly Faries over de resultaten van haar onderzoek, waarbij zij van zeer uiteenlopende methoden gebruik heeft gemaakt. Het vierde artikel is een soort biografie van de schilder-kanunnik door D. P. Snoep. Deze beweert reeds op de eerste bladzijde van zijn betoog: „De kanunniken, verbonden aan het kapittel van St. Marie, hadden in tegenstelling tot dat

van St. Maarten ofwel het Domkapittel, geen bevoegdheid met het bisschoppelijk bestuur of de bisschopskeuze“, hetgeen pertinent onjuist is. Ook in de rest van zijn artikel schiet hij menige historische bok, waardoor hij blijk geeft weinig van de staatkundige en politieke geschiedenis van het Sticht af te weten. Daarom leek het raadzaam hier het een en ander wat betreft die geschiedenis recht te zetten.

De bisschop van Utrecht had niet alleen het geestelijk gezag over zijn dioceses dat zo'n beetje de gehele Noordelijke Nederlanden omvatte, maar was ± 1520 ook wettig wereldlijk landsheer, onder de keizer van het Roomse Rijk, van het Neder- en Oversticht en Drenthe. Hij werd onder normale omstandigheden, en dat was ondanks alles in 1524 ook bij Hendrik van Beieren het geval, gekozen door de 5 Utrechtse kapittels alsmede door de proosten van St. Walburgis te Arnhem, St. Lebuinus te Deventer, St. Maarten te Emmerik en St. Plechelmus te Oldenzaal 4). Sinds de uitvaardiging van de bekende Landbrief in 1375 werd het landsheerlijk bestuur van de bisschop in het Nedersticht mede bepaald door de inbreng van de Staten of Standen. De eerste, de geestelijke stand, werd gevormd door de 5 kapittels van Utrecht. Toen elect 5) Hendrik van Beieren in 1525 een zware belasting wilde invoeren om de dreiging van Karel van Gelre af te kunnen kopen, ontstond er onrust te Utrecht onder de burgers. Door manipulatie van de anti-Habsburgse en pro-Gelderse factie in de Staten, joegen zij hun stadsbestuur de poorten uit. In 1527 kwam het tot een regelrechte opstand van de stad Utrecht en de pro-Gelderse factie van de Staten tegen de elect, en werden troepen van Karel van Gelre de stad binnen gehaald. Inmiddels waren velen uit de stad geweken, zo ook Jan van Scorel, die naar Haarlem ging. Op 1 juli 1528 sloeg Hendrik van Beieren met behulp van troepen van Karel V de „conroedsen“-opstand op gewelddadige wijze neer. Hij deed echter ook afstand van zijn ambt; Karel V kreeg toen het wereldlijk gezag over het Nedersticht en het nominatierecht voor de Utrechtse bisschopszetel; van de politieke macht van de Staten liet hij niet veel over en de privileges en keuren van de stad Utrecht werden ingrijpend gewijzigd, ook die van de gilden, om infiltratie en manipulatie vanuit andere standen te voorkomen 6). De nieuwe bisschop, die slechts geestelijk gezag had, werd kardinaal Willem van Enckenvoirt, die een grote vriend was geweest van paus Adriaan VI, en bij de H. Stoel te Rome als curieprelaat de belangen van Karel V behartigde; hij heeft zich nimmer in zijn dioceses vertoond.

In het aldus gepacificeerde Utrecht, waar toen ook de Vredenburg verrees, kreeg Jan van Scorel bij het kapittel van St. Marie, waar hij tot dan toe slechts vicaris was, een kanunnikschap aangeboden. Deze prebende was in juli 1528 vrijgekomen doordat de onfortuinlijke kanunnik mr. Antonis Venrode tegelijk met een kanunnik van Oudmunster, mr. Godert Kuinretorff, als een van de voornaamste „conroedsen“ door elect Hendrik in een zak in de Lek bij Wijk bij Duurstede

De steniging van Stefanus. Paneel van het Stefanus- en Jacobus-altaarstuk, door Jan van Scorel gemaakt voor de Abdij van Marchiennes, omstreeks 1540. Douai, Musée de la Chartreuse.

(Foto Centraal Museum).

de verdronken was 7). Scorel moet deze prebende op voorspraak van Rome hebben gekregen, want voor in oneven maanden vrijkomende prebenden gold een pauselijk nominatierecht. Eerst was hij *non capitularis* en kreeg hij de helft van het kanunniksinkomen; als alles in orde was, zou hij na 6 jaar en 4 maanden als *capitularis* de volle som ontvangen 8).

In 1536 werd kardinaal-bisschop Van Enckenvoirt opgevolgd door een nieuwe bisschopskandidaat van de keizer, George van Egmond.

Op p. 31 wordt opgemerkt dat Karel V in 1515 als landsheer over de Noordelijke Nederlanden gehuldigd werd; graaf van Holland en Zeeland was juist geweest. En op p. 32 suggereert Snoep dat al onder Karel V en George van Egmond de nieuwe bisdommen-indeling plaats had; dit gebeurde echter pas in 1559, zoals in elk geschiedenisboekje staat, onder koning Philips II; aartsbisschop werd toen Egmond's opvolger, Frederik Schenck van Tautenburch. Bij het verhaal over de intochten wordt het belangrijkste aspect ervan, het feodaal-staatsrechtelijke, vergeten: de persoonlijke bekrachtiging door de nieuwe landsheer van de rechten van zijn onderdanen.

In het relaas over Scorel's dijkbouw-avontuur in 1552-1553 wordt de mogelijkheid geopperd dat hij metselmethoden van de volgens Snoep toen nog „splinternieuwe“ Vredenburg toepaste. Het is evenwel vrij duidelijk dat de schilder-kanunnik het recept voor waterbouwkundige werken van Vitruvius volgde, de architect en ingenieur van keizer Augustus. Daarbij werd, behalve van bekistingen van balken en kabels, gebruik gemaakt van tras 9). Voor de bereiding van dit bouw materiaal kon Scorel de tufsteen van de Brittenburg goed gebruiken 10).

Het vijfde artikel, van J. A. L. de Meyere, geeft een kort overzicht van literatuur over schildertechniek, en de bronnen over die van Scorel. De interpretatie van de passage uit Guicciardini is waarschijnlijk onjuist; er moet daar meer aan de voorstellingen dan aan de techniek van Scorel's schilderijen gedacht worden. Tevens legt De Meyere uit hoe een paneelschilderij in elkaar zit en bespreekt hij natuurwetenschappelijke methoden bij het onderzoek van schilderijen. In het laatste artikel doet J. R. J. van Asperen de Boer verslag van het laboratoriumonderzoek dat gedaan is naar Scorel's verfgebruik en werkwijze; daarbij bleek o.m. dat hij een bepaalde tint blauw volgens Italiaanse methode verkreeg.

Na de artikelen volgen de catalogusnummers, die rijkelijk voorzien zijn van illustraties alsmede van goede vertalingen van de diverse Latijnse teksten en inscripties. Alleen mist men ook hier een functiebeschrijving van een veelluik. En bij Van Buchell's tekening van Scorel's grafmonument (nr. 23) is het bijschrift „ex lapide caeruleo“ geïnterpreteerd als „Carrarisch marmer“, hoewel Van Buchell de tombe blauw kleurde; het was natuurlijk gewoon hardsteen.

Voor hij stierf en zelf een monument kreeg had Jan van Scorel op zijn eigen manier al een soort monu-

ment voor een overleden kunstbroeder in de Maria-kerk opgericht. In 1553 had hij door een timmerman luikjes laten maken voor het door Diederik van Ryswyck, van 1539-1562 11) kanunnik van St. Marie en tevens proost van St. Clemens te Wissel (bij Kleef), aan de kerk geschonken schilderij, dat in 1553 12) en 1562 13) in het koor hing. Na de beeldenstorm, waarbij verschillende voorwerpen uit de kerk verdwenen waren, hing het in 1578 in de „thesaurie offt sacristie“ 14). Waarschijnlijk omstreeks 1600 zag Aernout van Buchell het en noteerde: „In domo capitulari pictura est ex// templo delata satis scabra et caduca cum seq: elogio. ANDREAS MANTEGNA Mantuanus ob insignem pingendi artem// a Mantuano principe opimis firmatus stipendijs; & in equestrè// ordinem relatus, atque ab INNOCENTIO VIII pont. Max. honore// muneribusque ornatus pingebat. vixit annis LXVI. obiit// a° post Christum natum MDXVII . . . Munus Domini//Theodorici a Ryswyck ecclae coll. D. clementis in Wissel ppositi, et//huius templi Canonici a° LV a virgineo partu“ 15).

(Vertaling: *In het kapittelhuis is een uit de kerk overgebracht schilderij, dat nogal vuil en gammel is, met het volgende opschrift: Andrea Mantegna van Mantua, om zijn uitstekende schilderkunst door de vorst van Mantua met rijke beloningen aangemoedigd; en in de ridderstand opgenomen, en ook door paus Innocentius VIII van eer en geschenken voorzien, schilderde (dit). Hij heeft 66 jaar geleefd (en) is overleden in het jaar na Christus' geboorte 1517.*

Geschenk van Heer Diederik van Ryswyck, proost van de collegiale kerk van St. Clemens te Wissel, en kanunnik van deze kerk in het jaar (15)55 na de maagdelijke geboorte.) Het is helaas niet meer mogelijk vast te stellen of het inderdaad een schilderij was van de grote Italiaanse meester (± 1431-1506); geen van de jaartallen van de tekst klopt, de erin vermelde feiten wel en evenmin blijkt wat erop was voorgesteld. Duidelijk is echter wel dat Jan van Scorel de auteur van de tekst was, die hij kennelijk op de luikjes had geschilderd 16). Daarmee wilde hij wellicht ook aantonen dat andere schilders het evenals hij tot hoog aanzien hadden gebracht.

Al met al is het evident dat prof. Van Gelder's opmerking bij zijn artikel in de catalogus: „Een nieuwe kritische monografie dient stellig nog geschreven te worden“ (p. 15) zeer terecht is. Een dergelijk werk zou niet alleen licht doen schijnen op de schilder en zijn werk, doch ook op zijn omgeving en zijn tijd.

Jos Sterk

Noten

- 1) Over het potentieel gevaar voor overdosering van het publiek, zie ook G. D. van Wengen, *Educatief werk in musea*, Groningen, 1975, p. 56.
- 2) Cat. *Jan van Scorel*, Centraal Museum, Utrecht, 1955, p. 20.
- 3) Carel van Mander, *Het Leven der Doorluchtighe Nederlantsche en Hoogduytsche Schilders*, Haarlem, 1604, fol. 235.

4) Vgl. het notarieel verslag van de gang van zaken bij Hendrik van Beieren's verkiezing in J. J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, Utrecht, I, 1838, 2e stuk, pp. 1-14.

5) Elect = gekozen, niet geconfirmeerde bisschop.

6) Over de opstand zijn twee boeken geschreven, die nog in de eerste helft van de 16e eeuw verschenen: Henricus Bommelius, *Descriptio belli Ultrajectini inter Carolum Ducem Gelrium, & Henricum Bavarum, Episcopum Ultrajectinum, Marburg, 1542, en Lambertus Hortensius Montfortius, Secessionium Ultrajectinarum et bellorum ab anno 24. supra MCCCCC. usque ad translationem episcopatus ad Burgundos libri VII*, Bazel, 1546. Het laatste werk verscheen in een bewerking van Aernout van Buchell opnieuw in diens befaamde Beka en Heda editie, gedrukt in 1643. Vgl. ook J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht, 1968, pp. 126-129.

7) Hortensius, o.c., (ed. Buchelius), pp. 160, 169.

8) De statuten van het kapittel onvolledig bij Dodt, o.c., III, (1843), pp. 337-370. Vgl. ook (J. Wagenaar),

Tegenwoordige Staat... van Utrecht, Amsterdam, 1758, I, pp. 179, 184.

9) Vitruvius, *De architectura*, II, 6, 1-6, V, 12, 2-3.

10) In 1552 werden er een 40-tal blokken voor bouwdoeleinden weggehaald. H. Dijkstra en F. C. J. Ketelaar, *Brittenburg, raadsels rond een verdrongen ruïne*, Bussum, 1965, pp. 15-16.

11) Rijksarchief Utrecht, Archief kapittel St. Marie nr. 64, fol. 14.

12) Molly A. Faries, Jan van Scorel. Additional documents from the church records of Utrecht, *Oud-Holland*, 1970, p. 22.

13) Arch. St. Marie, nr. 258, inventaris dd. 24-11-1562, fol. 3 r°.

14) Arch. St. Marie, nr. 258, inventaris dd. 25-9-1578, fol. 1 r°.

15) Arnoldus Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Traiectinae urbis atque agri inventa*, Gemeentelijk Archief Utrecht, hs. 1840, fol. 61 r°.

16) Uit de cesuur in de zojuist weergegeven tekst van Van Scorel blijkt welk gedeelte op welk luikje stond.

LANGE JANSSTRAAT-NOBELSTRAAT

TIJD VOOR EEN NIEUW BELEID

De vergeefse poging van Lodewijk Napoleon om de Lange Viesteeg (-straat) te verbreden 1) is één van de vele in de lange geschiedenis van de steeds weer bepleite oost-west doorbraken door de oude stad. De talrijke plannen die er in deze eeuw al ontworpen zijn, zijn herhaaldelijk besproken en becristiseerd in Oud-Utrecht. 2)

In de eerste helft van deze eeuw zijn de Lange Viestraat en de Potterstraat verbreed, en in 1968 kan de Gemeente over de Lange Jansstraat melden 3): „Met de lang verwachte verbreding kon in 1968 eindelijk een begin worden gemaakt. (...) Nu is het zover, althans bijna. Want ook na de verbreding van de Lange Jansstraat zal er nog een flessehals in deze „rechte lijn“ zijn: de Nobelstraat.“ Ook aan de noordelijkere doorbraak V. terstraat-Jacobijnenstraat-Breedstraat-Wittevrouwenstraat werd gewerkt: „We doelen op de doorbraak in de Oude Gracht bij het Jacobikerkhof (...) een eerste stap op weg naar verwezenlijking van

◀ 1970: hoekhuis Neude-Lange Jansstraat (Lorjé) enkele dagen voor de sloop.

(foto's Jean Penders)